

Nyelv és hátrányos helyzet

„Munkásokhoz és parasztokhoz [...] csak szónoki emelvényekről tudtam beszélni. A velük való közvetlen beszélgetés módját soha nem voltam képes meg tanulni, s ez a korlátozottság mindig nagyon bántott.“ A Károlyi Mihálytól vett idézetből (*Hít, illúziók nélkül*. Bp., 1977. 31.) két tanulságot vonhatunk le: egyrészt azt, hogy a kontextus és a szituáció milyen nagy mértékben meghatározza azt a módot, ahogyan a beszélők nyelvi formákat alkalmaznak és megértenek, másrészt azt, hogy a különböző kontextusokban és szituációkban evidens módon érvényesül a beszélők társadalmilag-kulturálisan különbözőképpen rétegzett volta. Ha a nyelvet egy nyelvközösségen belül folyamatként fogjuk fel, el kell jutnunk ahhoz az észrevételhez, amely szerint a nyelvközösség igen sokféleképpen reprezentálódik. Ez esetben már nem kielégítő a saussure-i disztinkciók (pl. nyelvi potencialitások és aktualitások, a tényyszerűvé vált nyelvi jelenségek kettőssége). A nyelvészetben egyre intenzívebb érdeklődés figyelhető meg a legkülönbözőbb társadalmi dimenziókban folyó beszéd, beszédaktusok iránt, de ez már nem a hagyományos „parole“-felfogáson, hanem a társadalmilag „mintázott“ beszédre alapul.

Napjainkban már nem vita tárgya, hogy a nyelv, a rassz és a kultúra nem állnak szükségszerű összefüggésben; a nyelv s a társadalmi környezet kapcsolata a fontos, vizsgálendő viszony. Mivel egy adott kollektíva a beszédformát tekintve rétegzett lehet, a vizsgálat a szocializációra is kiterjedhet.

A leíró nyelvészet vizsgálódásai során abból az alaptételtől indul ki, hogy a nyelv nem más, mint társadalmi normák strukturált halmaza. A szociolingvisztikai* kutatások, amelyek a nyelv társadalmi, tehát nem pusztán egyedi változatainak leírására és magyarázására irányulnak, bebizonyították, hogy egy adott társadalmi kontextusban a nyelvi szerkezet igen sok eleme olyan rendszerszerű váltakozás része, amely mind az időbeli változást, mind a nyelven kívüli társadalmi folyamatokat tükrözi (vö. William Labov: *A társadalmi folyamatok tükrözése nyelvi szerkezetekben*).

A szociológiai összefüggések leírása elsősorban nyelvi kifejezések alkalmazási módjainak megragadását jelenti. A kommunikáció társadalmi jelenség, amelyben emberi, társadalmi viszonyok jutnak kifejezésre. Így rendszerét jelentős mértékben meghatározza a beszélők társadalmi helyzete. Tehát a beszélés rendszere és funkciói (amint Dell Hymes leszögezi) nagyon eltérőek lehetnek a különböző társadalmi csoportokban. Következésképpen „a szociálintropológia alapkérdése az kellene hogy legyen, miként függ össze a nyelv annak a közösségnek a társadalmi felépítésével, amely beszéli.“ (*Language in Culture and Society*. Idézi Lawton.)

Hymes szerint a beszéddel kapcsolatos legkülönbözőbb területeken jelentős szerepet játszik a néprajzi aspektus, „a beszélés néprajza“, amely az önálló tevékenységként felfogott beszéd használatával, rendszerével, szerepével és a beszédhelyzetekkel foglalkozik. A nyelvhasználat adott helyzetét, létfeltételeit és inhereus funkcióit célozza. Hymes kutatásai a leíró szociolingvisztika tárgykörébe kapcsolódnak, amely a beszédközösségek általános nyelvi mintáinak használatát vizsgálja. A leíró szociolingvisztikán kívül Fishman a szociolingvisztikának két másik területét is megjelöli: a dinamikus szociolingvisztika kutatási tárgya a különböző változások okai, mintái, a nyelvhasználat szerveződése, az alkalmazott szociolingvisztika pedig széles körben irányulhat a legkülönbözőbb gyakorlati kérdésekre. Ez utóbbi vonatkozásban Bernstein munkássága rendkívül figyelemreméltó. Az egyén és a társadalom közötti kapcsolat szempontjából Bernstein a szocializáció problematikája iránt tanúsít érdeklődést, vagyis az iránt a folyamat iránt, amelyben a családtól és a társas környezettől a gyermek megtanulja az együttélés szabályait és a társadalom megkövetelte viselkedés formáit. A személyiségfejlődés társadalmi vetületén belül Bernstein az anyanyelv elsajátításának módjával, az anya, a család, a

* Fel kell hívni a figyelmet: a nyelvészociológia és a szociolingvisztika nem szinonim fogalmak. A nyelvészociológiai vizsgálat a társadalom rendszeréből indul ki, és szociológiai módszerek játszanak benne meghatározó szerepet. A szociolingvisztika pedig nyelvészeti módszerre alapoz. A szociolingvisztikai összefüggések leírása elsősorban nyelvi kifejezések alkalmazási módjainak, tehát a performance körébe tartozó jelenségek megragadását jelenti. A szociolingvisztika a nyelv társadalmi, tehát nem pusztán egyedi változatainak leírásával és magyarázatával foglalkozik, hanem megadja egyrészt a variánsok közötti választás szabályait, másrészt azt a nyelvi tartalmakat, amelyből a beszélő alkalomadtán meríthet.

falusi vagy városi környezet, a társadalmi osztályhoz tartozás stb. kérdéskörével foglalkozik, és elemzi e folyamatok következményeit. Következtetése az, hogy az előbbi következmények a munkás- és a parasztkörnyezetből származó gyermekek hátrányos helyzetében tükröződnek, nevezetesen abban, hogy ezeknek a gyermekeknek sokkal kisebb az esélyük az iskolai tevékenységbe való zökkenőmentes beilleszkedésre, a helyes pályaválasztásra. Bernstein szerint a hátrányos helyzet alapja, oka nagymértékben a „korlátozott” nyelvi kód, amelyet a szóban forgó gyermekek szüleiktől és környezetüktől átvesznek. A szerző szociológiai, lélektani és nyelvészeti tényezők felhasználásával meggyőzően világít rá azokra a kulturális-nyelvi okokra, amelyek a munkástanulók gyenge iskolai teljesítményét közvetlenül előidézik: „Az elmélet jelentősége abban áll — Lawton idézve —, hogy a társadalmi struktúra, a beszédtervezés, a nyelv és a nevelhetőség fogalmait összekapcsolja.” (I. m. 102.)

Bernstein kétféle nyelvi kódot tételez fel: publikus (később korlátozott) és formális (később kidolgozott) kódot. Az előbbi nyelvi formát a munkásosztály és a középosztály, utóbbit azonban inkább a középosztály használja.

Még mielőtt rátérnénk az említett kódok jellemzőinek felsorolására, meg kell jegyeznünk, hogy a szociolingvisztika a leíró nyelvészettel szemben nem egyetlen egységes és homogén kódot (nyelvet vagy nyelvjárást) állít a kutatás középpontjába, hanem egy szociológiailag meghatározott csoport (népesség) kódjának (kódjainak) és szubkódjainak összességét, s a vizsgálat célja, hogy ezek nyelvhasználati szabályait a többi beszédtevénytől és a beszédfunkciók függvényeként állapítsa meg.

A bernsteini kódok lényegét Pap Mária—Pléh Csaba közleménye (*A szociális helyzet és a beszéd összefüggései az iskoláskor kezdetén*. Valóság, 1972. 2:52—58.) és Denis Lawton munkája (*Társadalmi osztály, nyelv és oktatás*. Bp., 1974.) nyomán foglaljuk össze.

A nyelvi interakció szempontjából tehát Bernstein két szélsőséges esetet különít el.

A) A szerepviszony az interakcióban álló személyek közös ismeretein alapul, a kommunikáció pedig nem individualizált, hanem a közösséget hivatott kifejezni. Az interakció folyamán a jelentések csak részben verbalizálódnak. A beszéd inkább implicit, megértéséhez a beszédhelyzet és bizonyos előfeltételek ismerete szükséges. Az ilyen típusú közlésben a jelentések Bernstein szerint „partikulárisak”. A nyelvhasználat szintjén ennek az orientációnak a „korlátozott kód” felel meg. A korlátozott kódra elsődlegesen a beszéd általánosan gyengébb színvonala és a beszédhelyzettől való nagyobb fokú függés jellemző. Ezt a magatartásvizonyt mindenki elsajátítja.

B) Az univerzális jelentés (a beszédhelyzettől függetlenített, explicit módon verbalizált jelentés) az előbbtől merőben eltérő szerepviszonyt feltételez. Ebben az esetben a kommunikáció szerkezetében a verbális közlés csatornája dominál. A nyelvhasználat szintjén a „kidolgozott kód” felel meg ennek az orientációnak, és Bernstein szerint ennek a szerepviszonynak az elsajátítása nagymértékben függ a társadalmi helyzettől.

A mai iskola az egyetemességre, az explicitiségre, a nyelvnek a beszédhelyzettől független, önálló tevékenységként való használatára épít. Ugyanakkor a mai iskola által nyújtott és megkívánt kultúra alapvetően verbális jellegű. A korlátozott kódot használók hátrányos helyzete — a fentiek ismeretében — nyilvánvalóan tűnik.

Bernstein elméletét ma már nem lehet megkerülni, de elfogadása egyben kritikai hozzáállást is igényel. Többek között Lawton, a bernsteini elméletet is elemző, már idézett munkájában utal az elmélet egyes „neurálgikus” pontjaira: felrója egyes kulcsfogalmak tisztázatlanságát, vitába száll a nyelvi kódok túlságosan merev értelmezésével. Munkája — szempontjainak gazdagsága, a határtudományok területén való imponáló tájékozottsága révén — hasznos ismeretekkel szolgálhat a szakember és a laikus számára egyaránt.

E rövid áttekintés csupán utal a szociolingvisztikai kutatások főbb súlypontjaira. Befejezésként szükségesnek érezzük utalni a szóban forgó tudományág területén folyó munka kettősségére, nevezetesen a szintézisigény és az empirikus kutatás egymásmellettségére. Ma kétségkívül az elemző munkák iránti igény nagyobb, de nem kevésbé jelentősek az elméleti munkák sem, különösen az elméletalkotás lehetőségeinek tisztázásával kapcsolatos módszertani kísérletek.

Annak ellenére, hogy a szocialista országokban a nyelv és a társadalmi helyzet összefüggéseinek kutatása, elemzése még a kezdet kezdeténél tart, már most leszögezhetünk egy nyilvánvaló tény: nem célravezető a mai polgári szakirodalomban kidolgozott elvek és minták gépies átvétele. Az immár szinte klasszikussá vált,

a durkheimi mechanikus szolidaritás—organikus szolidaritás disztinkcióra alapozó Bernstein-féle munkásosztály—középosztály szembeállítás a szociolingvisztikai kutatások szemszögéből nézve a szocialista társadalom struktúrájában nem következetesen releváns. Pap Mária és Pléh Csaba idézett munkáját elemezve Szabolcsi Anna (*Nyelvszociológiai Konferencia Nyíregyházán*. Magyar Nyelvőr, 1973. 381—384.) így összegezi: „...a munkásgyermeknél a nyelvi fejlődés egyes fázisai megnyúlnak, bár az eredeti fejlődési sorrend változatlan marad. Ez az iskolába lépéskor jelentős különbségeket okoz. Ezek a különbségek később csökkennek, de feltévéseik [Pap—Pléh] szerint nem annyira magának az iskolának a kiegyenlítő hatása, mint az életkori érés következtében.” Ugyanakkor ez a munka empirikus adatokkal mutatott rá arra is, hogy a család tényezőjénél még fontosabb domináns a nyelvi fejlődés szempontjából a lakhely. Ez a felismerés már explicite utal a szocialista országokban folyó kutatások stratégiájára: az iskolai hátrányok (tanulmányi és nyelvi hátrányok) gazdasági jellegükből fokozatosan művelődési jellegűekké minősülnek, tehát a tanulmányi eredmény és ezzel párhuzamosan a kognitív, nyelvi folyamatok fejlettségi szintjét meghatározó földrajzi-gazdasági-kulturális tényezők közül az elsőknek és az utolsónak nagyobb jelentőségük van, mint amelyet Bernstein, illetve Lawton tulajdonított nekik, és ugyanakkor kevésbé függenek a gazdasági tényezőktől. A nyelvi hátrány elemzését tehát csak komplex, az iskola és az iskolakörzet egész struktúráját feltáró oktatásszociológiai vizsgálatok révén látjuk megvalósíthatónak.

A releváns kutatási területek (módozatok) közül a falu—város viszony elemzését tartjuk a legfontosabbnak. Kelemen János tömör, lényegre törő megfogalmazását (*Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséért*. Bp., 1976. Szerk. Szépe György) mindenképpen helytállóan tartjuk: „A kommunikáció torzulásai, a nyelvi kód elszegényedése, a szocialista társadalomban is megfigyelhető. Ennek oka a társadalmi réteghelyzet különbségében, a város és falu kulturális színvonalában mutatkozó eltérésekben keresendő.”

Kozma Tamás idevonatkozó megállapítása a jelenség ok—okozati folyamatára is utal: „A társadalom szerkezetében elfoglalt hely, betöltött szerep objektíve megváltozott; a társadalmi csoportok-rétegek tudatában azonban ez csupán megkévsé és sok esetben torzított formában tükröződött.” (*Hátrányos helyzet*. Bp., 1975. 23.) Ennek a szükségyszerű történelmi folyamatként értelmezendő jelenségnek számos komponense ma is tettenérhető, többek között az értékorientáció, a szocializációs folyamat, az iskolával szemben tanúsított magatartás stb. síkján. Nem áll módunkban itt részletesen elemezni a falu és a város között fennálló szociális, kulturális és a családstruktúrából adódó különbségek összetevőit (pl. a munka szerepe, a hagyomány kérdése, a kultúrát jellemző magatartásminták, az iskolával szemben tanúsított állásfoglalás stb.), pusztán annyit kívánunk hangsúlyozni, hogy ha nem is áll rendelkezésünkre hazai felmérési anyag, a külföldi szakirodalom és saját megfigyeléseink alapján a falu és a város nyelvhasználatának összevetését különösen az iskola keretén belül halaszthatatlanul fontosnak tekintjük.

A bernsteini elmélet kissé merev kategorizálásától eltekintve kutatási hipotéziseiket a földrajzi (az urbanizáltság foka) és a kulturális (kulturalközvetítés; etnográfiai tények) aspektus fokozottabb figyelembevételével kell megalkotnunk. A konkrét vizsgálatok (szociolingvisztikai elemzés) síkján azonban Bernstein alapelvei számunkra is relevánsak: „A nyelvhasználat alapvető dimenzióit a különböző társadalmi osztályok-rétegek számára adott szerepviszonyok és lehetőségek határozzák meg a kommunikáció struktúrájának közvetítésével.” (Idézi Pap—Pléh i.m.) A különbség csak az (és ez az adaptációnk lényege), hogy a mi esetünkben a „szerepviszonyok” és a „lehetőségek” nem fedik a bernsteini értelmezést, egyébként a fogalmak közti viszony ugyanaz. Hipotézisünk alaptétele tehát az, hogy földrajzi-gazdasági-kulturális tényezők (itt nem hangsúlyoztuk az összetevőket) falun és városban eltérő kognitív stratégiákat vagy értékorientációkat teremtettek, teremtettek, és e különbségek szimptomái a nyelvhasználat síkján empirikusan kimutathatók.

A vizsgálatok elvi alapjainak rövid áttekintését néhány mérésmetódikai probléma előtérbe állításával egészítjük ki: 1. a nyelvi hátrány tényeit kereső, rögzítő felmérésekhez szükségszerűen kell kapcsolódnia az okok vizsgálatának is, legalább a hipotetikus visszakövetkeztetés erejéig. Egyrészt azért, mert ez az eljárás a vizsgált tények, jelenségek adekvátabb elemzését segíti elő, másrészt pedig a javítás lehetőségének kereséséhez már az első lépéstől kezdve ragaszkodnunk kell. 2. A bernsteini, lawtoni felmérési módszerek (fogalmazásiratás, csoportos beszélgetés, interjú stb.), valamint a magyar nyelvre adaptált elemzési módszerek (Pap—Pléh nyomán i.m.) alkalmazhatók, de ki kell egészíteni sajátos, a szocialista iskolarendszer

sajátosságaihoz mért új módszerekkel is. Pl. az egységes tanterv létezése is új megközelítési lehetőségeket kínál.

Felmérésünk Korondon és Székelyudvarhelyen készült. A felmérés adatai röviden:

1. A vizsgálat célja: a nyelvi hátrány empirikus adatokkal való rögzítése és elemzése falu—város bontásban.
2. A minta alanyai: 13-14 éves gyermekek.
3. A minta differenciálása: a) falu—város
b) fiúk—lányok
4. A minta nagysága még nincs rögzítve pontosan (kb. 20—20).
5. Felmérési módszerek, eljárások:
 - a) független változók:
 - a1. intelligenciateszt (Raven)
 - a2. földrajzi-gazdasági-kulturális helyzet
 - b) függő változók: nyelvi próbák — fogalmazás, beszélgetés, mondatkiegészítés stb.

A hely-, időpont-, módszer- stb. választás kritériumainak ismertetésétől és az operacionális fogalmak megadásától itt eltekintünk.

Az összegyűjtött anyag feldolgozása hosszabb időt vesz igénybe, ezért egyelőre nem vállalkozhatunk adatokkal alátámasztott, végleges következtetések megfogalmazására. A megvizsgált jelenségek azonban hipotézisünket támasztják alá. Vizsgálatunkat néhány, az írásbeli fogalmazványok vizsgálata során tett megfigyeléssel illusztráljuk.

A) Az otthon

Az otthon az én számomra az a hol születtem és élek. Most az én otthonom a szülői ház, ahol a szüleim nevelnek és oktatnak.

A világ minden népének van egy otthona. Ha valahova idegenbe elmegyünk, nem érezzük olyan jól magunkat, mint otthon. Vágyunk vissza az Otthonba, ahol sok barát és barátnő van, akikkel a napokat együtt töltjük el. Az Otthonban vígan és frissen érezzük magunkat, az idegenbe pedig félelmeink és tájékozatlanságunk. Az otthon, ahol már kicsi korunktól kezdve a barátokkal nőtünk fel és mindig együtt jól érezzük magunkat.

Ha felsőbb iskolába kerülünk és elmegyünk az otthonból, akkor mindörökké vágyunk vissza. Amikor az iskolából hazamegyünk, akkor friss és meleg étellel várnak otthon a szüleink. Az én számomra az otthon egy megszkott vidék, ahol élek és élni fogok.

(14 éves tanuló fogalmazása, városban lakik, szülei munkások.)

B) Az otthon

Az otthon: amikor hazamegyek az iskolából én segíték szüleimnek és megkérdelem hogy annyi a munka tessék megmondani mit segítsek és azt mondta, hogy vágjak fát közbe mert a tűz nem ég hozak vizet a vederben ezeket mind megcsináltam és aztán azt mondta hogy segítsek egy kicsit a formából kiszedni és azt mondtam hogy jó és ki is szedtük és be is tötöttük.

Édes anyám azt mondta, hogy szedjem elé a tankönyveket ésé és mentem is és tanultam.

(14 éves tanuló fogalmazása, falun lakik, kisiparos gyermeke.)

A különbség a laikus számára is szembeötlő. Hangsúlyozzuk, hogy nem szélsőséges példákrol van szó. A részletes elemzés — a kiválasztás önkényessége miatt — egy kiragadott esetben nem mondhat sokat. Éppen ezért csak utalunk az elemzés főbb szempontjaira. Az elemzéstípusok értelmezését és a szakirodalmi vonatkozásokot mellőzzük.

1. Jelentős különbséget rögzíthetünk a két fogalmazvány terjedelmére vonatkozóan: $\frac{A}{B} = \frac{3}{2}$ (a szavak száma szerint).

2. Az A fogalmazvány kísérlet a teljesen absztrakt fogalmazásra, a B esetben a konkrét leírás dominál. A szövegek egészéhez viszonyítva ez a különbség adatszerűen rögzíthető.

3. A szöveg implicit-explicit voltának mérése fontos. A B szöveg szituációhoz kötöttebb, egyes részei magából a szövegből nem is érthetők meg, a jelentés pontos rögzítéséhez szövegen kívüli események, fogalmak ismerete szükséges.

4. Mérhető a szókincsbeli eltérés is a szöveg terjedelméhez vagy pedig egy általános érvényű szógyakorlási skálához viszonyítva.

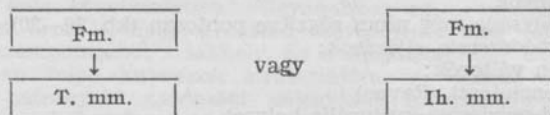
5. Nem egyezik a két szövegben a mondatok hossza.

A: 5,2 szó → 1 mondat; B: 3,4 szó → 1 mondat.

6. Az eddigi felmérések szerint a szövegbeni alárendelési—mellérendelési arány nagyon fontos mutató lehet.

7. A 6-os mutató azonban nem mindig vezet eredményre, ezért finomítanunk kell: az alárendelő mondatokat típusok szerint is elkülönítjük. Ugyancsak finomítási eljárás az összetett mondatok összetettségi fokának megállapítása.

Jelen példánkban a B esetben csak a tárgyi és időhatározói mellékmondat fordult elő, a szerkezeti bonyolultság foka a lehető legkisebb.

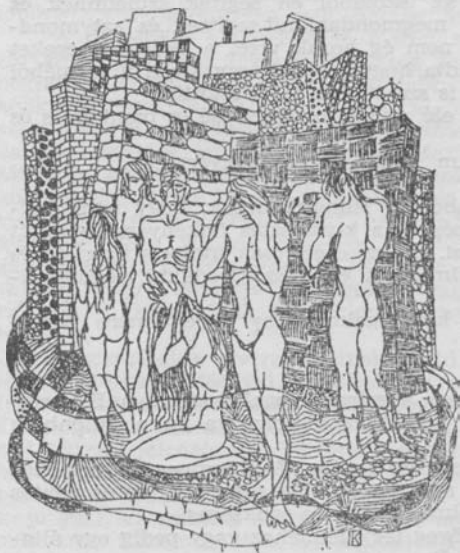
Az A szöveg esetében a mondat szerkezet bonyolultabb, az alárendelések száma nagyobb.

8. Nagyon fontos mutató lehet az ismétlések különböző típusok szerinti rögzítése. Ezt a mutatót azonban még kevésbé értelmezték.

Az itt jelzett szempontok további részelemekre bonthatók, számuk pedig korántsem teljes.

A szocializáció és perszonalizáció, ezen belül pedig különösen az iskolai tevékenység (megismerés és tanulás) folyamatában az anyanyelv birtoklásának és felhasználási képességének a foka döntő fontosságú. Ezt a tényt ma már nem lehet elvitatni (lásd Piaget, Vigotszkij, Lurija és mások munkáit).

Az iskolának mint a társadalmi mobilitás fő csatornájának fontos szerepe van az anyanyelvi nevelés teljesebbé tételében. Azonban a ma még eltérő kulturális színvonalú rétegek nivellálódását (nyelvi síkon is!) az iskola nem tudja kellőképpen segíteni pusztán azáltal, hogy homogén művelődési anyagot közvetít. Az eltérő földrajzi, kulturális és gazdasági viszonyokból adódó tanulmányi és nyelvi hátrány létezik. Megszüntetéséhez az iskolai tevékenység sajátos differenciálódására van szükség, és ehhez első lépés a tények oktatásszociológiai, szociolingvisztikai rögzítése.

Karancsi Sándor grafikája